

Karomat MULLAXO'JAYEVA,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti.f.f.n
Nafisa RAXMANOVA,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

ALISHER NAVOIYNING “FARHOD VA SHIRIN” DOSTONIDA NIZOMIY AN'ANALARI VA ULARNING YANGICHA TALQINI

Sharq mumtoz adabiyotida mavjud an'anaviylik adabiy hodisasi ko'plab sujet va mavzularning bugungi kungacha yetib kelishida muhim o'rin tutadi. Turli davrlarda yashagan shoirlar ijodida an'anaviy mavzularning talqinini o'rganish ularning tarixini, genezisini aniqlashga imkon beradi. Ikkinchi tomondan, muayyan mavzu yoki adabiy sujetning har bir davrdagi adabiy kanonlar, davr ijtimoiy-siyosiy va axloqiy qarashlari bilan muvofiqlashishi va, albatta, ijodkorning iste'dodi darajasida badiiy talqin etilganiga guvoh bo'lish mumkin.

Ko'pchilikning nazarida A. Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonida Nizomiy an'analari mavzusi deyarli tadqiq etib bo'lingandek. Chindan, bu mavzu bo'yicha sohaning yirik olimlari muayyan tadqiqotlarni olib borganlar. Jumladan, Y. E. Bertels tadqiqotlarida Nizomiy “Xamsa”si, Navoiy “Xamsa”si ancha keng o'rganilgan edi. O'zbek olimi Sodir Erkinovning “Navoiy “Farhod va Shirin”i va uning qiyosiy tahlili” monografiyasi [5] chop etilganiga ellik yil bo'ldi. Ozar-boyjonlik sharqshunos olim G'azanfar Aliyev tadqiqotlari ham e'tiborga molik. [3]

Ushbu mavzuga bugun yana qayta murojaat qilishimizning sabablari bor. Jumladan, keyingi yillari Nizomiy Ganjaviy va Alisher Navoiy asarlari, shu jumladan, “Xusrav va Shirin” va “Farhod va Shirin” dostonlarining yangicha yondashuvlar asosida tadqiq etilishi, yangi talqinlarning vujudga kelishi ushbu masalaga qayta murojaat qilish zaruratini yuzaga keltirdi. Ayniqsa, Navoiy asarlari mazmuni va mohiyatini uyg'unlikda tekshirishga bo'lgan urinishlar bugun o'z samarasini bermoqda. Ikki shoir dostonlarini qiyoslab o'rganganda, ana shu talqinlardan foydalanish Nizomiy an'analarni davom ettirgan Navoiy ijodiy niyatini chuqurroq anglashga imkon beradi. Alisher Navoiy “Farhod va Shirin” dostonining kirish boblaridan birida: “Emas oson bu maydon ichra turmoq, Nizomiy panjasiga panja urmoq...” deb yozgan edi. Albatta, bunda shoir faqat Nizomiyga bas kelish masalasini emas, balki an'ana chamberida turib, yangi asar yaratishni ham nazarda tutgan. Zero, bunday vaziyatda – muayyan talablar doirasida asar yozish, shoir uchun o'zi tanlagan erkin mavzuda asar yozishdan mushkulroq ekanligini Y.E.Bertels ham o'zining nazira haqidagi fikrlari asnosida aytib o'tgan edi.

Alisher Navoiy ham “Farhod va Shirin”ni yozishni boshlaganida: “Ani nazm etki, tarhing toza bo'lg'ay, Ulusqa mayli beandoza bo'lg'ay”, – deb yangi tarhdagi asar yozishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan edi. Nizomiy ham, Navoiy ham sujetni shakllantirish uchun ko'plab manbalarni o'rganib chiqqan. Bu haqda Navoiy o'z asarida ma'lumotlarni ochiq ifodalaydi. So'z ustasi Nizomiy, Hindiston sehgari Xusrav Dehlaviy, shoir Ashraf asarlari, shuningdek, tarixiy asarlarni sinchiklab, taqqoslab o'rgangan Navoiy bu asarlar o'rtasidagi ixtiloflarni ham ko'ra oldi. Navoiy o'z dostonining salafarlari, xususan, Nizomiy dostonidan farq qilishi kerakligini takidlab, yangi

doston yozishi muhimligini va uning sabablarini ko'rsatadi. Birinchi sabab:

Yo'q ersa nazm qilg'onni xaloyiq
Mukarrar aylamak sendin ne loyiq.

Xush ermas el so'ngincha raxsh surmak,
Yo'likim, el yugurmishtur yugurmak.[1;44]

(Axir boshqalar nazm qilganni takrorlash senga yarashmaydi. Eldan orqada qolib, ot choptirish ham, odamlar bosib o'tib ketgan yo'dan yugurib yurish ham senga yarashmaydi.)

Bu dostonni yozishga ikkinchi sabab shoirga yopishgan ishq balosi edi:

Yana bois bukim, ishq balosho'r,
Bir o'tdin aylab erdi jonima zo'r.

Tilim xud bor aning ta'rifida lol,
Qilay xomam tilidin sharhi ahvol.

Hazin jonimda bor erdi baloye,
Balolig' ishq ila haryon havoye.[1;35]

(Dostonni yozishga yana bir sabab, menga balo bo'lib yopishgan sevgi bo'lib, bu sevgining o'ti jonimga zo'rlik qilib qiynar edi. Tilim u sevgini ta'rif qilishdan lol; shunday ekan, men o'z ahvolim sharhini qalam tili bilan bera qolay. O'ksik jonimga bir balo yopishgan bo'lib, bu ishq g'avg'olari meni har dam havoyi qilib qo'ygan edi.)

Birov ishq solib jonimg'a anduh,
Mashaqqat toshi yuklab ko'h to ko'h.
Bo'lub zulmi o'tidin xasta jonim,
Qarorib dudi birla xonumonim . [1;35]

(Bir mahbubaning ishqidin jonim qayg'u-alamda bo'lib, yelkamga tog'-tog' mashaqqat toshlari ortilganday edi. Uning zulmi olovidan jonim xasta va u o'tning tutunidan xonumonim qoraygan edi.)

Shunda unga g'oyibdan bir nido kelib, hotif (g'oyibdan oq fотиha beruvchi) uni yangi bir asarni yozishga ilhomlantirganini, keyin Jomiyning oldiga borganini, u ham shoirni duo qilib, bu ishda unga oq yo'l tilaganini yozadi.

Ma'lumki, an'ana va o'ziga xoslik muammosi tadqiq etilganda qiyoslanayotgan asarlarni g'oya va badiiyat uyg'unligi – poetika mezonlari nuqtayi nazaridan o'rganish taqozo etiladi. Bunda har ikki dostonning kompozitsion o'ziga xosligi, ularning sujet va obrazlari poetikasi nazarda tutilmoqda.

Sharqda Xusrav va Shirin muhabbati hayotiy asosga ega ekanligi va xalq og'zaki ijodida tarqalgani haqidagi fikrlar manbalar asosida Bertels, S.Erkinov kabi tadqiqotchilar tomonidan aniqlab berilgan. Dastlab yozma adabiyotga Firdavsiy “Shohnoma”si orqali kirib kelgan bu mavzu ko'proq Xusrav Parvezning sulolasi, siyosiy faoliya-

ti, hokimiyatga oid ishlari talqiniga ko'proq o'rin ajratilgani bilan e'tiborni tortadi. Bu – bir jihatdan Firdavsiy asarining tabiati bilan bog'liq. "Shohnoma" – shohlar haqidagi qahramonlik dostoni. Buni uning muta'qorib bahrida yozilganida ham ko'rish mumkin.

Nizomiy esa o'z dostonida ishq mavzusini birinchi plan-ga olib o'tdi. Hatto uning bahri ham o'zgartirdi, chunki XI asrda romantik dostonlarni (qahramonlik dostonlaridan farqli ravishda) hajaz bahrida yozish tendensiyasi shakllangan edi. Bu haqda o'z fikrlarini bayon qilgan Y.E. Bertels yana shunday deydi: "Nizomiy dostoni hajaz bahrida yozilgan va uning nomlanishida ikkita ism turibdi, bu bilan shu narsa aniq ko'rinmoqdaki, Xusravning sulolaviy tarixini yoritish muhim masala bo'lmay qoldi". [4;63]

Ishqiy mavzudagi ushbu dostonning o'z obrazlar tizimi shakllana boshladi. Bular: Xusrav, Shirin, Buzurgmehr, Shopur, Farhod, Bahrom, Maryam, Shakar, Sheruya, Shamira (Mehinbonu), ...

Nizomiyning obrazlarni olib kirish mahorati ham o'ziga xos. Jumladan, Xusrav va Shirin munosabatlari, bu munosabatlar dinamikasi, drammatizmga to'la voqealar tasviri ko'proq Shopur va Farhod obrazlari atrofida kechadi. Nizomiy ularni "Shohnoma"ning Xusravga aloqasi bo'lmagan boshqa dostonlar ichidan tanlab oladi. Masalan, Farhod "Shohnoma"dagi Suhrob va boshqalarga aloqador dostonlardan olingan. Deylik, u yerda Farhod pahlavon, tug'bardor... Nizomiy uni mahorat bilan javobsiz ishqning egasi – oshiqqa aylantirdi.

Nizomiy dostonida garchi Shirin Xusravni yaxshi ko'rsa-da, lekin muallif Xusravga nisbatan kitobxonda xayrixohlikni uyg'otmaydi, balki uning timsolida oshiq shahzoda, keyinchalik shohning o'z maqsadiga yetish uchun harakatlarini, g'ururini ham ko'rsatadi. Shirin tuyg'ulari va Farhodning sevgisi kitobxonda ularga nisbatan mehr uyg'otadi. Nizomiyning ushbu dostoniga Farhodni olib kirishi keyingi dostonlarda (Dehlaviy va Navoiy dostonlarida) barcha obrazlarning tadrijiy takomilini va yangi talqinlarga ko'chishiga xizmat qildi.

Xusrav va Shirin muhabbati haqida doston yozgan Nizomiy tarixiy haqiqatdan juda uzoqlashib ketmagan. Shirin orqali o'z muhabbatiga intilgan, uning uchun kurasholgan jasoratli va go'zal bir qiz tasvirlanar ekan, bu go'zallik zamiriga aslida, uning oqilaligi, o'z izzat-nafsi, or-nomusi yo'lida bardoshli bir siymo turadi. Shirin orqali Nizomiy ma'rifatni olib kirdi. Alisher Navoiy esa bu ma'rifatni irfon darajasiga ko'tardi.

"Farhod va Shirin" dostonining keyingi yillardagi tahlil va ilmiy talqinlari shuni ko'rsatmoqdaki, dostonning sujeti, obrazlarining asosiy qismi ramziy-majoziy xususiyatlarni kasb etgan. Har bir obrazning matnda ifodalayotgan romantik-sarguzashtlar sifatida idrok etayotgan ma'nosi bilan birga botiniy ma'nosi ham mavjud. Bu ichki mazmun bir jihatdan ijtimoiy hayot bilan bog'lansa, ikkinchi tomondan va asosan, irfoniy – tasavvufiy ma'noga tutashib ketadi. XV asrda, Navoiy yashab ijod qilgan davrda naqshbandiylik g'oyalarini badiiy ijodda ham muhim o'rin tutishi "Farhod va Shirin"da, umuman "Xamsa"da muallifning kontseptual qarashlarini ifodalashga imkon bergan edi.

Bular Navoiyning o'z dostonida obrazlarga yuklagan vazifalar va ular bilan bog'liq turli epizodlar tahlilida yana ham ochiqroq ko'rinadi, jumladan:

Farhodning asosiy qahramon sifatida tanlab olinishi (Nizomiyda Farhod ikkinchi darajali obraz);

to'rt faslga atab qurilgan qasrlarning ramziy ma'nolari va Moniy, Boniy, Qoran obrazlariga yuklangan vazifalar (Nizomiy dostonida to'rt qasr jahongir Shamira (Mehinbonu)ga tegishli bo'lib, u yilning to'rt faslida ko'chib yurib, o'sha qasrlarda yashaydi);

solik insonning – darveshtabiat Farhodning bu dunyo boyliglariga munosabati;

Farhodning Shirin jamolini (mazharni) ko'rish uchun qancha sinovlarni boshidan kechirishi (Nizomiyda Shopur chizgan suratni ko'rib Shirin Xusravga oshiq bo'lib qoladi, Eronga kelib badbo'y qasrda yashab Xusravni kutishga majbur bo'ladi);

Yunoniston safaridagi Farhod sarguzashtlari – boshidan kechirgan voqealarning (Ajdharho, Samandar yog'i, Ahriman dev, temir paykar, Sulaymon uzugi, sher, Jahonbin jomi, sandiqdagi ko'zgu) ramziy ma'nosi ;

Suhaylo, Xizr, Suqrot obraziga yuklangan tasavvufiy vazifalar;

Shirinning Farhodni yaxshi ko'rish (Xusravni emas);

Farhodning Shirin uchun sut arig'i emas, balki butun xalqqa suv olib keladigan ariq va hovuzni qazishi, suvning tasavvufiy ma'nosi;

Shirinning atrofidagi qizlardan har biri ilmning bir sohasini mukammal egallaganligi (Nizomiyda ular ovda, chavgon o'yinida va qissago'ylikda mahorat ko'rsatadilar);

Shopur va Farhod do'stligiga yuklangan tasavvufiy mazmun (Nizomiyda Shopur Xusravning ishqiy sarguzashtlarida yordam beruvchi do'sti, to'y kuni Xusrav unga Shirinning mulki - Armanzaminni sovg'a qiladi);

qirqa insonning tushiga kirgan Jannat epizodi orqali solikning eng oliy maqomga yetgani - Olloh bilan birlashib ketganini ta'kidlash;

Farhod obrazi orqali tug'ma jazba kishisi ruhiyatini ochib berish;

Ilohiy ishq odami bilan foni dunyo kishilari orasidagi ruhiy-ma'naviy tafovutlarni ko'rsatish;

doston sujetiga Navoiy tomonidan kiritilgan epizodik obrazlarga yuklatilgan vazifalar.

Ko'rinib turibdiki, Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostoni manbalardagidan ancha farq qiladi. Buni Navoiyning dostonida o'z ilohiy ishqini, bu ishq orqali dardli dillar rozini kuylaganligi bilan asoslash mumkin. Alisher Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida [2;120] "Farhod va Shirin" dostonini yozishda Xusrav Dehlaviyning "Shirin va Xusrav"idan ilhomlanganini yozgan. Tosh yo'nish kasbini o'rganib, dunyo kezishni istagani uchun saroydan quvilgan Chin shahzodasi Farhod bu dostonida ham ikkinchi darajali obraz hisoblanadi. Har ikkala dostonida majoziy ishqni ulug'lash bosh maqsad hisoblanadi. A. Navoiy ijodiy tatabbu yo'lidan borib, majoziy ishq dostonini ilohiy ishq dostoniga aylantirdi, zamondoshlariga naqshbandiylik va tasavvufning murakkab qoidalarini badiiy talqinda sodda qilib tushuntirib bera oldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий, Фарҳод ва Ширин, МАТ. 20 жилдлик.-Т.:Фан,1991.Т.8 – 544 б.
2. Алишер Навоий, Муҳокамат ул - луғатайн. МАТ. 20 жилдлик.-Т.: Фан, 2000.Т. 16. – 336 б.
3. Алиев Г. Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. – М.: Наука, 1985. - стр.366.
4. Бертельс Е.Э. Низами. Творческий путь поэта. - М.: Наука. 1956
5. Эркинов С. Навоий «Фарҳод ва Ширин»и ва унинг қиёсий таҳлили.- Т.,1971. – 276 б.